

82
12

रसमञ्जरी

82
12

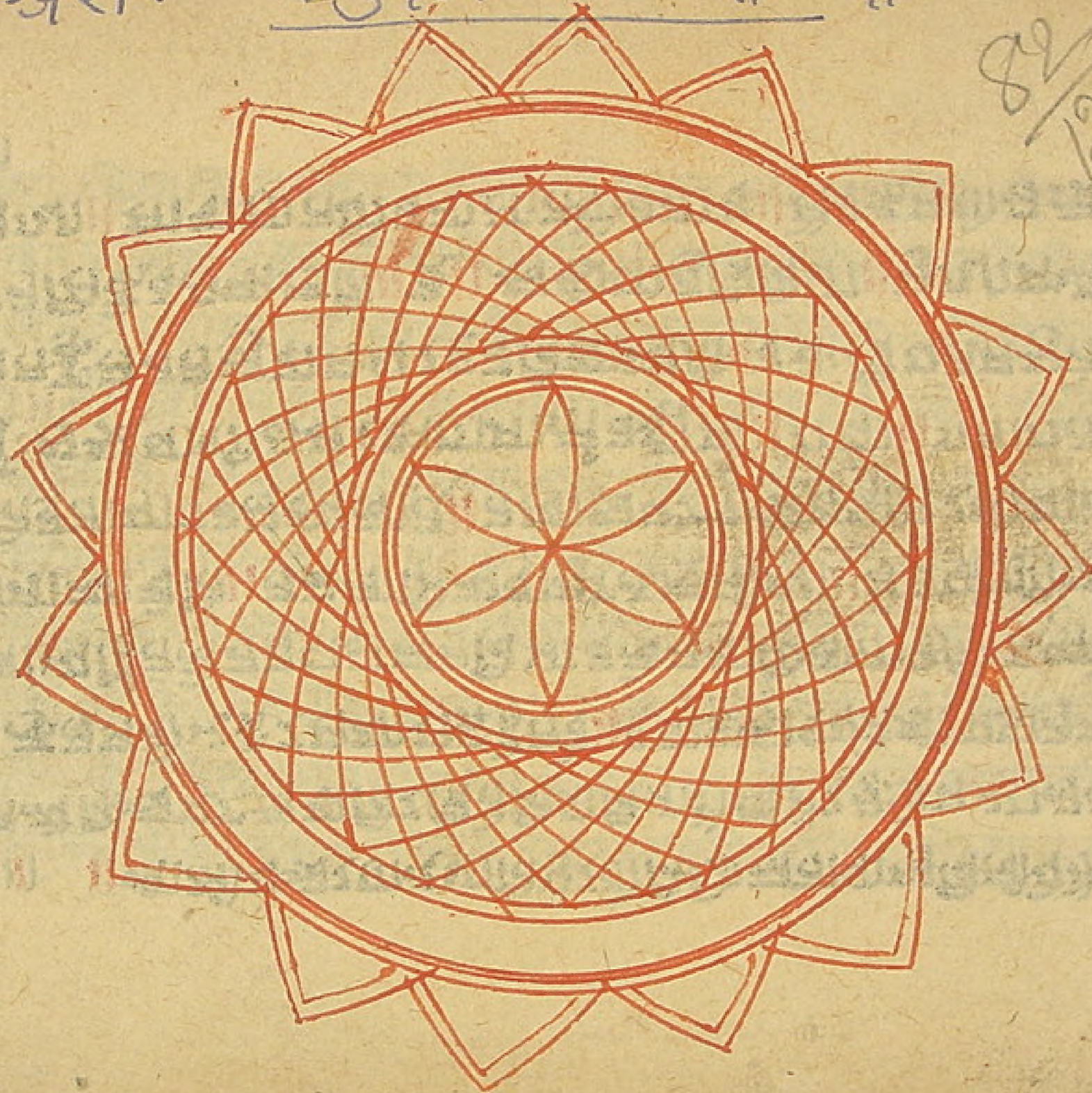
भानुदत्तमिश्रप्रणीत

Rasa Man Jani

2003

रसमञ्जरी:- भानुदत्तमिश्रजीता ॥

82
12

82
12

82
12

॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ आत्मीयञ्चरणन्दधातिपुंरतोनिम्नोन्नतायाम्बुविस्तीयेनेवकरेणकर्षतितरो
पुष्पंश्रमाशङ्कया ॥ तल्ये किञ्चमगत्वचाविरचितेनिद्रातिभागैर्निजैरन्नःप्रेमभरालसाम्प्रियतमामङ्गेर
धानोहरः ॥ १ ॥ विद्वत्कुलमनोभृङ्गरसव्यासङ्गहेतवे ॥ एषाप्रकाश्यतेश्रीमद्भानुनारसमञ्जरी ॥ २ ॥
तत्ररसेषुशृङ्गारस्याभ्यर्हितत्वेनतदालम्बनविभावत्वेननायिकातावन्निरूप्यते ॥ सात्रिधा ॥ स्व
कीयापरकीयासामान्याचेति ॥ तत्रस्वामिन्येवानुरक्तास्वकीया ॥ नचपरिणीयां परगामिन्याम
तिव्याप्तिः ॥ अत्रपतिव्रतायाएवलक्ष्यत्वात् ॥ तस्याश्चपरगामितयापरकीयात्वमपिसमायाति
अस्याश्चेष्टा ॥ भर्तुःशुश्रूषाशीलसंरक्षणमाज्ज्वल्यमा ॥ यथा ॥ गतागतकुतूहलन्ननयन
योरपाङ्गावधिस्मितकुलनतभ्रुवामधरएवविभ्राम्यति ॥ वचःप्रियतमश्रुतेरतिथिरेवकोपक
मःकराचिदपिचेमनसिकेवलम्भज्जति ॥ ३ ॥ स्वकीयातुत्रिविधा ॥ मुग्धामध्याप्रगल्भाचेति ॥ त
त्राङ्कुरितयौवनामुग्धा ॥ साचास्तातयौवनास्तातयौवनाच ॥ सैवक्रमशोलज्जाभयपराधीनर

तदा

॥ १ ॥

तिर्न वोढा ॥ अस्याश्वेष्टा ॥ क्रिया क्रिया मनोहरा कोपेमाई वन्तव भूषणे समीहा ॥ मुग्धा यथा ॥ आसहं कि
ल कामदेव धरणी पालेन कालेषु मे वस्तुं वास्तु विधि विधास्यति तनौ तारुण्य मेणी दशः ॥ दृष्ट्या रक्ता
न चातुरी मुखरुचा सोधा धरी माधुरी वाचा किञ्च सुधा समुद्र लह ॥ रीला वण्य मामन्यते ॥ ४ ॥
अज्ञातयो वना यथा ॥ नीरात्रीरमुपागताश्रवणयोः सीम्नि स्फुरन्नेत्रयोः श्रोत्रे लग्नमिदं किमुत्प
ल मिति ज्ञातुं करन्त्यस्यति ॥ शैवालान्कुरशङ्कया शशिमुखीरोमावलीस्योक्षति श्रान्तास्मीति
मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरा एच्छति ॥ ५ ॥ ज्ञातयो वना यथा ॥ स्वयम्भूः शम्भुरभोजलोचने
त्वत्ययो धरः ॥ नखेन कस्य धन्यस्य चक्षुः दूढो भविष्यति ॥ ६ ॥ न वोढा यथा ॥ हस्ते धृता पिशयने वि
निवेशिता पिच्छोडे कृतापियतते वहिरेव गन्तुम् ॥ जानीमहे नववधरथ तस्य वश्यायः पारदं स्थि
रयितुं क्षमते करेण ॥ ७ ॥ विश्रब्ध न वोढा यथा ॥ दरमुकुलितनेत्रे त्रपासिनी वीनियमितवाहु
कृतोरु युग्मवन्धम् ॥ करकलितकुचस्थलं न वोढा स्वपितिसमीपमुपेत्य कस्य यत्नः ॥ ८ ॥ स

॥२॥

मानलज्जामरुनामध्या ॥ एषेवचातिप्रश्रयादतिप्रश्रब्धनबोढा ॥ अस्याश्वेषा ॥ सागसिधेयसिधेये
वक्रोक्तिरधैर्येपरुषवाक् ॥ यथा ॥ स्वापेप्रियाननविलोकनहानिरेवस्वापच्युतौप्रियकरग्रहणप्र
सक्तः ॥ इत्थंसरोरुहमुखीपरिचिन्तयन्तीस्वापम्विधातुमपिहातुमपिप्रपेदे ॥ ९८ ॥ पतिमात्रविष
यकेलिकलाकोविदाप्रगल्भा ॥ वेश्यायांकुलरायांचपतिमात्रविषत्वाभावान्नतत्रातिव्याप्तिः
अस्यास्तुरतिप्रीतिरानन्दात्सम्मोहः ॥ प्रथमंयथा ॥ संस्पृश्यस्तनमाकलय्यचरन्संस्निष्य
कण्ठस्थलंनिःपीयाधरविम्वमस्वरमपाकष्यव्युदस्यालकम् ॥ देवस्याम्बुजनीपतेः समुदय
ज्जिज्ञासुमानेपियेवामाक्षीवसनाश्वलेः श्रवणयोर्नीलोत्पलंनिहुते ॥ ९९ ॥ द्वितीयंयथा ॥ न
खक्षतमुरस्थलेऽधरदलेरस्यब्रह्मच्युतावकुलमालिकाविगलिताचमुक्तावलिः ॥ रतानस
मयेमयासकलमेतदालोकितंस्मृतिः क्वचरतिः क्वचक्वचतवालिशिक्षाविधिः ॥ १०० ॥ मध्याप्र
गल्भेमानावस्यायांप्रत्येकन्निविधे ॥ धीरोअधीराधीधीराचेति ॥ व्यञ्जकोपप्रकाशाधीरा

॥२॥

॥३॥

सि॥ इत्थन्निगद्य सुदशावदनेयियस्य निम्बस्य वाष्पलुलितानि हितादगन्ताः ॥१४॥ प्रौढाधीराय
था॥ नोतल्यं भजसे नतल्यसि सुधाधारानुकारागिरो दग्धातं कुरुषे न वापरिजने कोपप्रकाश
खलात् ॥ इत्थं केतक गर्भं गौरदयिते कोपस्य सङ्गोपनंतस्या देवनचेत्युनः सहचरी कुक्षी
तसाचिस्मितम् ॥१५॥ प्रौढाअधीरायथा॥ प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिन्दोः कलायां हरशि
रसि परस्यावासमाशङ्कमाना ॥ गिरिशमचलकन्या तर्ज्जुयामासकम्पप्रचलवल्लयवै
लात्कान्तिभाजाकरेण ॥१६॥ प्रौढाधीराधीरायथा॥ तल्योपान्तमुपेयुषि प्रियतमेव क्री
कृतग्रीवयाकाकुल्याकुलवोचिसाचिहसितस्फूर्ज्जत्कपोलश्रिया ॥ हस्तन्यस्तकरेपुनर्म
गदशालाक्षारसक्षालितप्रोक्षीष्टमयस्वमंसलरुचोविस्फारितादृश्यः ॥१७॥ एते
चधीरादिषु द्वादहभिः ॥ ज्येष्ठाकनिष्ठाच॥ धीराज्येष्ठाकनिष्ठाच॥ अधीराज्येष्ठाकनि
ष्ठाच॥ धीराधीराज्येष्ठाकनिष्ठाच॥ परिणीतत्वे सति भर्तुरधिकस्नेहाज्येष्ठा॥ परिणी
तत्वे सति भर्तुर्न्यूनस्नेहाकनिष्ठा॥ अधिकस्नेहासु न्यूनस्नेहासु च परकीयासु सामा

चञ्च

॥३॥

न्यवनितासुनातिव्याप्तिः॥ परिणीतपदेन व्यावर्तनात्॥ धीराज्येष्ठाकनिष्ठा॥ एकस्मिन्शयने स
 रोरुदृशोर्विज्ञायनिद्रान्तयोरेकाम्पल्लवितावगुणनपटामुत्कन्धरोदृष्टवान्॥ अन्यस्यास्स
 विधंसमेत्यनिभृतव्यालोलहस्ताङ्गुलि व्यापारेर्वसनाञ्चलञ्चपलयन्त्वापच्यतिह्रस्वान्॥
 १८॥ अधीराज्येष्ठाकनिष्ठायथा॥ अन्तःकोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घने कानने पुष्प
 स्यावचयायनम्रवदना मेकांसमायोजयत्॥ अर्द्धोन्मीलितलोचनाञ्चलचमत्काराभिरामा
 ननांस्मेरार्द्धधरपल्लवान् नववधूमन्यांसमालिङ्गति॥ १९॥ धीराधीराज्येष्ठाकनिष्ठायथा॥
 धैर्य्यधैर्य्यपरिग्रहग्रहितयोरेणीदृशोऽप्रीतयेरत्नद्वन्द्वमनन्तकान्तिरुचिरमुष्टिद्वयेन्यस्रवा
 न्॥ एकस्याः कलयन्करे प्रथमतोरत्नम्परस्याः प्रियोहस्ताहस्तिमिषात्स्पर्शानुचतटीमानन्दमा
 विन्दति॥ २०॥ अपकटपरपुरुषानुरागापरकीया॥ साचद्विविधा॥ परोटाकन्यका॥ यथा॥ क
 न्यकायाः पित्राद्यधीनतया अस्याः गुप्तैव सकला चेष्टा॥ अयं रे वाकुञ्जः कुसुमशरसेवासमु
 चितस्स मीरोयम्वेलानैव विदल देलापरिमलः॥ इयम्यावद्धन्यानवजलदविन्यांचतुरापरा

॥ ४ ॥

वि

धीनञ्चेतस्सखि किमपि कर्तुं मगयते ॥ २१ ॥ सुप्ताविदग्धा लक्षिता कुलटा नु शयाना मुदिता प्रभ
तीना म्पर कीया या मेवान्तर्भावः ॥ सुप्ता त्रिविधा ॥ उत्त सुरत गोपना ॥ वर्तिष्य मान सुरत गोप
ना ॥ वर्ति वर्तिष्य मान सुरत गोपना ॥ त्रितयमपि यथा ॥ भवश्च कुञ्चतु निर्दिषन्तु सुहृदो नि
न्दन्तु वा यातरस्तस्मिन्किन्तु न मन्दिरे सखि पुनस्स्वापो विधेयो मया ॥ आखोराक्रमणाय को
णकु हरा दुत्फाल मातन्वती माञ्जरी नखरे रवरेः कृतवती काङ्गान्न मे दुर्दृशाम् ॥ २२ ॥ विद
ग्धा द्विधा ॥ वाग्बिदग्धा क्रिया विदग्धा च ॥ वाग्बिदग्धा यथा ॥ निविडत मतमाल मल्लिवल्ली वि
चकिल राजि विराजितो पकले ॥ पथिक समुचितस्तवाद्यतीव्रे सवितरितत्र सरित्तटे निवा
सः ॥ २३ ॥ क्रिया विदग्धा यथा ॥ दासाय भवन नाथे वररी मपने तु मादिशति ॥ हेमन्ते
हरिणा स्तीपयसि कुठारम्बिनिक्षिपति ॥ २४ ॥ लक्षिता यथा ॥ यद्भूतन्तद्भूतं यद्भूयात्तदपि वा
भूयात् ॥ यद्भवति तद्भवतु वा विफलस्तव कोपि गोपनायाशः ॥ २५ ॥ कुलटायथा ॥ एते वा
रिकणा न्किरन्ति पुरुषान्वर्षेति नामो धरा शैला श्शाद्वलमुद्धृन्ति न संत्येते पुनर्नीयकान् ॥

जो २ द्विः

जं

॥ ४ ॥

अव्ययकोपप्रकाशा अधीरा॥ व्यंग्याव्यंग्यः कोपप्रकाशाधीराधीरा॥ इयांस्तु विशेषः॥ मध्या
धीरायाः कोपस्यगीर्व्यजिका॥ अधीरायाः परुषवाक्॥ धीराधीरायाश्च वचनरुदिते प्रका
शके॥ प्रौढायाः धीरायास्तु रतावोदास्यम्॥ अधीरायास्तु र्जनताउनादिः॥ धीराधीरायार
तावोदास्यं तर्जनताउनादिकोपस्यप्रकाशके॥ धीरादिभेदः स्वीयाया एव न परकीयाया इति
प्राचीनलेखनमात्रमात्रम्॥ धीरात्वमधीरात्वं तदुभयं वा माननियतम्॥ परकीयायां मा
नश्चेतैषामप्यावश्यकत्वात्॥ मानश्च परकीयाया इति वक्तुमशक्यत्वात्॥ मध्याधीरा
यथा॥ लोलालिपुञ्जे व्रजतो निकुञ्जे स्फारावभूवुः श्रमवारिधाराः॥ देहे समीहे भवतो वि
धातुं धीरं समीरं नलिनीदलेन॥ १२॥ मध्या अधीरायथा॥ जातस्ते निशि जागरो मम पुन
र्नेत्रा म्बुजेशोणिमानिः पीतं भवतामधु प्रविततं ग्राह्यं तिलं मे मनः॥ भ्राम्यद्भ्रुघनेति
कुञ्जं भवने लब्धं त्वया श्रीफलं पञ्चैषु पुनरेषमां वहुतरं कूरैश्शरैः कृत्ति॥ १३॥ मध्या
अधीराधीरायथा॥ कान्तानुरागचतुरो सिमनो हरो सिनाथो सिकिञ्चनवयो वनभूषितो

॥ ५ ॥

भ्रान्तविलोचनभुजलतापर्यस्तकर्णोत्पलम् ॥ अङ्गुल्यास्फुरदङ्गुलीयकरुचाकर्मस्यकण्ठयनङ्गु
र्वाणान्नयकन्यकासुकृतिनंसव्याजमालोकते ॥ ३१ ॥ वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषासा
मान्यवनिता ॥ नन्यग्रिमित्रेक्षितिपतावनुरक्तायामैरावत्यामव्याप्तिस्तत्रवित्तमात्रोपाधेरभा
वादितिचेत् ॥ नैवम् ॥ सापिकाश्मीरहीरादिदातरिमहाराजे अनुक्ताननुमहर्षौतेनावगम्यते
तत्रापिवित्तमात्रोपाधिरेव ॥ सामान्यवनितायथा ॥ दृष्ट्वाप्राङ्गणसन्निधौवर्द्धनंदातारम
भ्यागतंवल्लोजौतनुतः परस्परमिवाश्लेषकुङ्कुमदशः ॥ आनन्दाश्रुपयांसिमुञ्चतिमुकुर्माला
मिषात्कुन्तलोदष्टिः किञ्चधनागमङ्गुथयितुंकर्णान्तिकङ्कुञ्जति ॥ ३२ ॥ एता अन्यसम्भोग
दुःखितावक्रोक्तिगर्वितामानवत्यश्चतिस्रोभवन्ति ॥ अन्यसम्भोगदुःखितायथा ॥ त्वन्दुति
निरगाःकुञ्जन्तुपापीयसोऽग्रे ॥ किंशुकाभरणन्देहेदृश्यतेकथमन्यथा ॥ वक्रोक्तिगर्विता
धि ॥ धा ॥ प्रेमगर्वितासौन्दर्यगर्विताच ॥ प्रेमगर्वितायथा ॥ वपुषितवतनोतिरत्नभूषासु
भुरितिधन्यतमासिकिञ्चवीमि ॥ सखितनुनयनान्तरालभीरुः कलयतिमेनविभूषणानि

॥ ५ ॥

कान्तः॥३४॥ सौन्दर्यगर्वितायथा॥ कलयतिकमलोपमानमस्तुः प्रथयतिवाचिसुधारसस्य
साग्यम्॥ सखिकथयकिमाचरानिकान्तेसमजनितत्रसहिष्णुतैवदोषः॥३५॥ मानवतीयथा॥ पि
याऽपराधस्तुचिकाचेष्टामानः॥ सचलधुर्मध्यमोगुरुश्च॥ अल्पापनेयोत्तुः॥ कष्टापनेयोम
ध्यमः॥ केष्टमापनेयोगुरुः॥ असाध्यस्तुरसाभासः॥ अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मात्तुः॥ गोत्रस्व
लनादिजन्मामध्यमः॥ अपरस्त्रीसङ्गजन्मागुरुः॥ अन्यथासिद्धकुतूहलादिना अपनेयोत्तुः॥
अन्यथासिद्धवादशपथापनेयोमध्यमः॥ चरणपतनभ्रष्टणाद्यपनेयोगुरुः॥ अपरस्त्री
दर्शनादिजन्मायथा॥ स्वेदानुभिः कचनपिच्छलमङ्गभ्रमोशातोदरिकचनकण्टकितञ्चकास्ति
अन्याम्बिलोकयतिभ्रष्टयतिप्रियोपिमानः क्वास्यतिपदन्तवतन्निविद्यः॥३६॥ गोत्रस्वलना
दिजन्मायथा॥ यद्गोत्रस्वलनन्तत्रभ्रमोयदिनमन्यसे॥ रोमालिव्यालिसंस्पर्शपथं तत्रका
रय॥३७॥ अपराङ्गनासमोगजन्मायथा॥ दयितस्यनिरीक्ष्यभालदेशंचरणलक्तकपि
तरंसपत्न्याः॥ सुदृशोनयनस्यकोणभासाश्रुतिमुक्ताः शिखरोपमावभ्रुवः॥३८॥ एतावो

॥ ६ ॥

उशाव्यवाभिरवस्थाभिः प्रत्येकमष्टविधाः ॥ प्रोषितभर्तृकाखण्डिताकलहान्तरिताविप्रल
धाउत्कण्डितावासकसज्जास्वाधीनपतिका अभिसारिकाचेतिगणनयाष्टविंशत्यधिक
शतभेदाभवन्ति ॥ तासामप्युत्तममध्यमाधमगणनयाचतुरशीतियुतंशतत्रयभेदा
भवन्ति ॥ यत्तु एतासां दिव्यादिव्योभयभेदगणनया द्विपञ्चाशदधिकं शतयुतं सरुस्रभेदा
भवन्ति ॥ दिव्या इन्द्राण्यादयः ॥ अदिव्या मालत्यादयः ॥ दिव्यादिव्याद्रौप्यादय इति ॥ तत्र अव
स्थानां भेदेन नायिका भेदात् ॥ जातिभेदेन भेदस्वीकारे नायिकानामप्येवमानन्त्यस्यात् ॥ त
था हि दिव्यादिव्यभेदेनायिकानामेव ॥ यथा ॥ इन्द्रादयो दिव्याः ॥ अदिव्या माधवादयः ॥ दिव्यादि
व्या अर्जुनादयः ॥ यद्यपि मुग्धाया यथाधीरादिभेदाभावस्तथाविधप्रज्ञासामग्र्यभावात् तथा
ष्टविधत्वाभावो भवितुमर्हति ॥ तथापि प्राचीनलेखनानुरोधेन न बोधयामप्येते भेदा अव
गन्तव्याः ॥ देशान्तरगतेष्वेयसिसन्तापव्याकुला प्रोषितभर्तृका ॥ उत्काकलहान्तरिता वि
प्रलधानामप्यतिर्देशान्तर्गतौ न भवति इति तत्रातिव्याप्तिः ॥ अस्याश्चेष्टा दशावस्था ॥ मुग्धा

॥ ६ ॥

त्रैलोक्येतरवः फलानि सुवते नैवारभन्ते जनान्धातः कातरमालपामिकुलदाहे तो स्वयाकिङ्कत
म॥१६॥ अनुशयाना॥ वर्तमानस्यानविघटनेनानुशयाना भाविष्यानाभावशङ्कया अनु
शयानास्वानधिष्ठितं सङ्केतस्थलं भर्तुर्गमनानुमानेन चानुशयाना भवति॥ प्रत्येकमुदा
हरणानि॥ एकानुशयानायथा॥ समुपागतवति चैत्रे निपतति पत्रे लवङ्गलतिकायाः॥ सु
दशः कपोलपालीशिवशिवतालीदलघुतिं लेभे॥२७॥ द्वितीयानुशयानायथा॥ निद्रालु
के किमिथुनानि कपोतपोतव्याधृतनूतनमहीरुहपल्लवानि॥ तत्रापि तन्विनवनानि कि
यन्ति सन्ति खिद्यस्वमापियतमस्य गृहं म्प्रयाहि॥२८॥ तृतीयानुशयानायथा॥ कर्णिक
ल्यितरसालमञ्जरीपिञ्जरीरुतकपोलमण्डलः॥ निःपतन्नयनवारिधारयाराधयाम
धुरिषु निर्दिश्यते॥२९॥ मुदितायथा॥ गोष्ठेषु तिष्ठति पतिर्वधिराननन्दानेन द्वयस्य न
च पाटवमस्ति यातुः॥ इत्यग्निशम्यतरुणीकुचकुम्भसीमिरोमाञ्चकञ्चुकमुदञ्चित
मातवान्॥३०॥ कन्यकायथा॥ किञ्चित्कुञ्चितहारयष्टिसरलभ्रवलिताचिस्मितं पान्त

॥७॥

षिद्वारदेशोपविष्टा ॥४३॥ अन्योपभोगचिह्नितः प्रातरागच्छति पतिर्यस्याः सा खल्लिता ॥ प्रा-
तरित्यपलक्षणम् ॥ अस्याश्वेषा ॥ स्फुटालापचिन्तासन्तापनिश्वासतृष्णीभावाश्रुपा-
तादयः ॥ मुग्धाखल्लितायथा ॥ वक्षः किमु कलशाङ्कितमिति किमपि प्रष्टुमिच्छन्त्याः ॥ नय-
नं न वोढुमुदराः प्राणेशः प्राणिनापि दधे ॥४४॥ मध्याखल्लितायथा ॥ वक्षोजचिह्नित-
मुरोदयितस्य वीक्ष्य दीर्घान्निश्चसिति जल्पति नैव किञ्चित् ॥ प्रातर्जले न नयनं परिमा-
र्जयन्ती बाला बिलोचनजलानिति रोदधाति ॥४५॥ प्रौढाखल्लितायथा ॥ मामुद्गीक्ष्य वि-
पक्षपक्ष्मलदशः पादा म्बुजालक्तकैरालिप्ताननमानती कृतमुखी चित्रार्पिते वा भ-
वत् ॥ रुचं नोक्तवती न वा कृतवती निश्वासकोष्मे दशौ प्रातर्मङ्गलमङ्गना करतलादा-
दर्शमादर्शयत् ॥४६॥ परकीयाखल्लितायथा ॥ कान्तान्निरीक्ष्य वलयाङ्कितकण्ठदेशमुक्ता-
स्तया परमिया परुषानवाचः ॥ इतीमुखे मृगदशास्खलदम्बुपरदूरात्परन्तिदधिरे नयना-
न्तपाताः ॥४७॥ सामान्यवनिताखल्लितायथा ॥ उरस्तवपयोधराङ्कितमिदं कुतो मे श-

॥७॥

माततोमयिनिधीयतां वसुपुराय दर्शनीकृतम् ॥ इति प्रचलचेतसः प्रियतमस्य वारस्त्रिया क
णक्तनकङ्कणं करतलात्समाकृष्यते ॥ ४८ ॥ पतिमवमत्यपश्चात्परितप्ताकलहान्तरिता
अस्याश्लेषा ॥ भ्रान्तिसन्तापसंमोहनिश्वासज्वरप्रलापादयः ॥ मुग्धाकलहान्तरितायथा
अनुनयति पतिन्नलज्जमाना कथयति नापि सरवीजनाय किञ्चित् ॥ प्रसरति मलयानिले
नवोटावहति परन्तु चिरायश्च न्यमन्तः ॥ ४९ ॥ मध्याकलहान्तरितायथा ॥ विरमति कथनं
विनानखेदस्सखि कथने समुपैति कापिलज्जा ॥ इति कलहमधोमुखी सखिभ्यो लपितुम
नालपितुं समाचकार ॥ ५० ॥ प्रोटाकलहान्तरितायथा ॥ अकरोः किमुने त्रशोणिमानं कि
मकार्षीः करपल्लवैर्निरोधम् ॥ कलहं किमधाः कुधारसंज्ञे हितमर्थं न विदन्ति देवदुष्टाः ॥ ५१ ॥
परकीयाकलहान्तरितायथा ॥ भर्तुर्यस्य कृते गुरुलघुरभ्युज्ज्वेष्टी कनिष्ठी कता धैर्य्यं को
शधनं गतं सहचरीनीतिः कता दूरतः ॥ निर्मुक्ता त एव त्रपापरिचिता श्रोतस्विनी वि
दुवत्सक्रोधादवधीरितो हतधियामातुर्वलीयान्विधिः ॥ ५२ ॥ सामान्यवनिताकलहा

॥ ८ ॥

नरितायथा ॥ यत्त्यक्तेरुहलक्ष्मपाणि कमले भाग्यालये यदुरुन्यस्तं वाममयलुलारफलके
भाग्याक्षरम्वेधसा ॥ तत्सर्वं सखियो यथार्थमकरोत्तस्मिन्प्रकोपः कृतो धिष्ठाधिष्णमजी
वितं धिगतनुं धिक्केष्टितं धिग्वयः ॥ ५३ ॥ सङ्केतनिकेतने प्रियमनवलो क्यसमाकुलहृदया
विप्रलब्धा ॥ अस्याश्चेष्टा ॥ निर्वेदनिश्वाससरवीजनोपालंभचिन्ताश्रुपातमूर्च्छादयः ॥ मु
ग्धाविप्रलब्धायथा ॥ आलीभिश्शायधैरनेककपटैः कुञ्जोदरन्ती तमाश्चरन्त्यन्तचनि
रीक्ष्यविक्षुम्भितयानप्रस्थितं न स्थितम् ॥ न्यस्ताः कितु न वोढ न निरजदशा कुञ्जोप
कण्ठिरुषाभ्याम्यङ्गु कदम्बउम्बरचमत्कारस्पशोदष्टयः ॥ ५४ ॥ मध्याविप्रलब्धाय
था ॥ सङ्केतकेलिगरुमेत्यनिरीक्ष्यश्चरन्त्यमेणीदशो निभृतनिश्चसिताधरायाः ॥ अर्धा
क्षरं वचनमर्द्धविकाशिने जंतामूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्थौ ॥ ५५ ॥ प्रौढाविप्रलब्धाय
यथा ॥ अचरन्त्यङ्गुञ्जगृहं निरीक्ष्यवलिनं विज्ञायचेतो भवंदूतीनापि निवेदिता सहचरी पृष्टा
पिनोवातया ॥ शम्भोशङ्करचन्द्रशेखरहरश्रीकण्ठशूलिनूशिवत्रायस्वेति परन्तु नीरज

॥ ८ ॥

पोषितभर्तृकायथा॥३॥खन्दीर्घतरम्बहत्यपिसखीवर्गायनोभाषतेशैवालैःशायनंस्त्रजत्यपि
पुनश्शोतेनवालज्जया॥कण्ठेगङ्गादवाचमञ्चतिदशाधत्तेनवाष्पौदकं॥सन्तापंसहतेयदम्बु
जमुखीतद्वेदचेतोभवः॥३॥मध्यापोषितभर्तृकायथा॥वासस्तदेववपुषोवल्यन्तदेवह
स्तस्यसैवजघनस्यचरत्नकाञ्ची॥वाचालभङ्गसुभगेसुरभोसमस्तमद्याधिकंसखिनिवे
दयकिन्निदानम्॥४०॥षोढापोषितभर्तृकायथा॥मालावालाम्बुजदलमयीमोक्तिकीहार
यष्टिः॥काञ्चीगन्तुम्यभवतिहरोसुभ्रुवःप्रस्थितैव॥अन्यदुःखःकिमपिधमनीवर्त्ततेवा
नवेतिज्ञातुम्वहोरहवल्यंपाणिमलम्प्रयाति॥४१॥परकीयोपोषितभर्तृकायथा॥श्वश्रुः
पद्मदलन्दतितदपिभ्रूसंसयागृह्यतेसद्योमर्मरशङ्कयानचक्षयासंस्पर्श्यतेपाणिणः॥या
तुर्वाचिसुहृद्गणस्यवचसाप्रत्युत्तरदीयतेश्वासःकिन्तुनमुच्यतेद्रुतबहूःकुरङ्गीदृशा॥
॥४२॥सामान्यवनितापोषितभर्तृकायथा॥विरहविरित्तमन्तःप्रमविस्रायकान्तःपुन
रपिवसुतस्मादेत्यमेदास्यतीति॥मरिचनिचयमल्लोर्न्यस्यवाष्पौदविह्वलविस्रजतिपुरयो

॥ ५॥

मध्याउत्कायथा ॥ आनेतुं नगता किमु प्रियसखी भीतो भुजङ्गा किमु क्रुद्धो वा प्रतिषेधवाचि किम
सोपाणेश्वरो वर्तते ॥ इत्थं कर्णसुवर्णकेतकरजः पातोपघातछलादक्षणाः कापिनवोढनीर
जसुखीवाण्यो दकमुञ्चति ॥ ६० ॥ प्रोठाउत्कायथा ॥ भ्रातर्निकुंजे सखि यथरसालवन्द्यो मा
तस्तमस्विनिपितस्तिमिरवसीद ॥ एवमि किंचिदिति नीरधराभिरामो रामो हरः कथय कि
न्तसमाजगाम ॥ ६१ ॥ परकीयाउत्कायथा ॥ स्नातं वारिदवारिभिर्विरचितो वासो घनेका
ग्रनेशीतैश्चन्दनविन्दुभिर्मनसितो देवः समाराधितः ॥ नीता जागरणव्रते नरजनीक्रीडा
कृता दक्षिणा तसं किन्ततपस्तथापि सकथं नापापि नेत्रातिथिः ॥ ६२ ॥ सामान्यवनिता
उत्कायथा ॥ कथन्नेकान्तस्समुपैति कुञ्जमित्थंचिरंचेतसि चिन्तयन्ती ॥ अशालयन्तिः
पतदश्रुधारा वाराङ्गनाकापि धनामिलाघात ॥ ६३ ॥ अथ मे प्रियवास इति श्रित्य
यासुरतसामग्रीं सज्जीकरोति सा वासकसज्जा ॥ वासको वारः ॥ अस्याश्वेष्टा ॥ मनोरथ
सखी परिहासदूती परिप्लव सामग्रीसम्पादनमार्गविलोकनादयः ॥ मुग्धा वासकस

नि

॥ ५॥

ज्जायथा ॥ हरं गुम्फतितारकानिरुचिरं गन्धातिकाञ्जीलतां दीपं न्यस्यतितत्र कितु वरुल
स्तेहं न धत्ते पुनः ॥ आलीनामिति वासकस्य रजनौकामानुरूपक्रियां साविस्मेरमुखी नवे
दसुमुखी दूरात्समुद्दीक्षते ॥ ६४ ॥ मध्यावासकसज्जायथा ॥ शिल्प्यं दर्शयितुं करोति कुतुका
कल्लारहीरस्त्रजं चित्रप्रेक्षणकैतवेन किमपि द्वारं समुद्दीक्षते ॥ गह्लास्याभरणं न वंसह
चरीभूषात्रिगीषामिषादित्यं पप्रदशः प्रतीत्यचरितं स्मेराननोभूत्परः ॥ ६५ ॥ पगल्मा
वासकसज्जायथा ॥ कृतम्बपुषिभूषणं चिकुरधोरणीधूपिता कृताशयनसन्निधौ क्रमुक
वीटिकासम्भ्रतिः ॥ अकारिहरिणीदृशा भवने मेत्यदेहलिया स्फुरत्कनककैतकीकुसुमका
न्तिभिर्दुर्द्दिनम् ॥ ६६ ॥ मनोरथश्च यथा ॥ आवयोरङ्गयोर्द्वैतेभूयो विरहविश्रवः ॥ अ
द्वैते च स्मितं स्फीतं न स्याद न्यो न्यवीक्षणम् ॥ ६७ ॥ परकीयावासकसज्जायथा ॥ श्वभ्रं
स्वापयति छलेन च तिरोधत्ते पदीकुरानूधत्ते सौधकपोतकण्ठनिनदेस्माङ्केतिकं चेष्टि
तम् ॥ शश्वत्याश्वविवर्तिताङ्गलतिकं लोलकपोलद्युतिकापिकापिकराम्बुजं पियधि

॥१०॥

यातल्यानिकंन्यस्यति॥६८॥ सामान्यवनितावासकसज्जायथा॥ चोलं नीलनि चोलक
र्षणविधौ चूगमणिचुम्बनेयाचिष्येकुचयोः करार्पणविधौ कांचीपुनः कांचीनीम्॥३॥
त्यंचन्दनचर्चितैर्मगमदैरङ्गानिसंसुर्बतीतत्किंयन्तमनोरथं वितनुते वारेषु वाराङ्ग
ना॥६९॥ सदासाकूतासाकारिप्रियतमास्वाधीनपतिका॥ अस्याश्वेष्टा॥ वनविहारा
दिमदनमहोत्सवमराहङ्गारमनोरथावाप्तिप्रभतयः॥ मृधास्वाधीनपतिकायथा
मध्येनक्रशिमास्तनेनगरिमादेहेनवाकान्तिमाश्रोतौ नप्रथिमागतौ नजडिमानेने
नवावक्रिमा॥ लास्येनदृढिमानवाचिषटिमाहास्येनवास्फीतिमाप्राणेशस्यतथा
पिमज्जतिमनोमय्येवकिंकारणम्॥७०॥ मध्यास्वाधीनपतिकायथा॥ यदपिरतिम
होत्सवेनकारोयरपिकरेनचनीविधारणानि॥ प्रियस खिपतिरेषपार्श्वदेशंतदपिन
मुञ्चतिचेत्किमाचरामि॥७१॥ षोढास्वाधीनपतिकायथा॥ वक्रस्याधरचल्लवस्यव
चसोहासस्यलास्यस्यचधन्यानामर विन्दसुन्दरदशांकान्तस्तनोतिस्तुतिम्॥

॥१०॥

दशाभर्गस्यचक्रस्तुतिम् ॥ ५६ ॥ परकीयाविप्रलब्धायथा ॥ रत्नाधैर्यभुजङ्गमर्द्धिचरणा
बुल्लुच्यलज्जानदीमङ्गीकृत्यखलान्धकारपटलेतन्यानदष्टः प्रियः ॥ सन्तापाकुलयातया
चपरितः पायोधरे गज्जति क्रोधाक्रान्तकृतान्तमत्तमहिषभ्रान्त्या दशौ योजिते ॥ ५७ ॥ स
मान्यवनिताविप्रलब्धायथा ॥ कपटवचनभाजाकेनचिद्धारयोषासकलरसिकगोष्ठीव
ञ्जिकावञ्जितासौ ॥ इति विरसतिरिङ्गद्वयविशिष्टचक्षुर्विकचकुसुमकानिबुधनाके
लिकुञ्जः ॥ ५८ ॥ सङ्केतस्यलंघुतिभर्तुरनागमनकारणं चिन्तयन्ती सा उक्ता ॥ अत्र
धिरिवसानागतप्रेयसिप्रोषिपतिकायां नातिव्याप्तिः ॥ तस्याभर्तुरवधिरिवसेभवनाग
मननियमइतिसङ्केतपदेतद्व्यावर्तनात् ॥ अस्याश्वेष्टा ॥ अरतिसंतापतृप्ताम्रां
रुष्टिपकरुदितस्त्रावस्थाकथनादयः ॥ मुग्धा उक्तायथा ॥ यन्ताद्यापिसमागतः पतिरि
ति प्रायः प्रपेदे परामित्यं चेत्तसिचिन्तयत्यपिसखी न्नद्वीडयात्तु बुति ॥ दीर्घं निश्चसितं
दधाति च कितं न प्रेक्षते केवलं किञ्चित्पक्वपलाण्डुपाण्डुरुचिरंधत्ते कपोलस्थलीम् ॥ ५९ ॥

॥११॥

किंल्लीरवैर्जातोऽयन्दिताभिसारसमयोऽमुग्धेविमुञ्चत्रपाम् ॥७५॥ मध्याभिसारिकायथा
भीतासिनेवभुजगात्यथिमद्भुजस्यसङ्गे पुनः किमपिकम्पमुरीकरोवि ॥ अमो धरध्वनिभि
रशुभितासितनियदाचिसाचिवदनासिकिमाचरामि ॥७६॥ प्रगल्भाभिसारिकायथा ॥ स्फु
रदुरसिजभारभङ्गुराङ्गी किशलयकोमलकान्तिनायदेन ॥ अथकथय कथं सहेतगनु
यस्मिन्निशासुमनोरथोरथः स्यात् ॥७७॥ परकीयाभिसारिकायथा ॥ रभसादपसर्तु
मुद्यतानाम्बनितानां सखिवारिदोविवस्वान् ॥ रजनीदिवसोऽंधकारमर्द्धिर्विपिनं वेश्मसु
मार्ग एवमार्गः ॥७८॥ ज्योत्स्नाभिसारिकायथा ॥ चन्द्रोदयेचन्दनमङ्गकेषु विहस्यविन्य
स्यविनिर्गतायाः ॥ मनोनिहन्तुं मदकोपिवाणान् करेणकोपाद्धिभराम्बभव ॥७९॥
कुष्माभिसारिकायथा ॥ नाम्बुजैर्नकुमुदैरुपमेयं स्वेरिणीजनविलोचनयुग्मम् ॥ ने
दयेदिनकरस्यनचेन्दोः केवलं ले मनसि यस्यविकाशः ॥८०॥ दिवसाभिसारिकायथा ॥
पल्ल्वीनामधिपस्यपंकजदशां पर्वोत्सवामन्त्रणे जाते सप्रजनामिथः कृतमहोत्साहं ॥

॥११॥

२५ स्थिताः॥ सव्याजं स्थितयोर्विहस्यगतयोः शुद्धान्तमत्रान्तरेयनोः खिन्नकपोलयोर्विजय
तेकोप्येषकएवग्रहः॥ ८१॥ सामान्यवनिताभिसारिकायथा॥ लोलचोलचमत्कृतिप्रविलसकां
चीलताभं कृतिन्यंचलकुक्षुकवन्धवन्धुरचलद्वसोजकुम्भोन्नति॥ स्फूर्जद्दीधितिर्विस्फुर
द्युतिचलज्जामीकरालङ्कृतिक्लीडाकुञ्जगहम्ययातिरुतिनः कस्यापि वाराङ्गना॥ ८२॥
मुग्धायाः लज्जाप्राधान्येन॥ मध्यायाः लज्जामदनसाम्येन॥ प्रोढायाः कामप्राधान्येन
धीरायाधैर्यप्राधान्येन॥ अधीरायाः अधैर्यप्राधान्येन॥ धीराधीरायाधैर्याधैर्य
प्राधान्येन॥ ज्येष्ठायाः स्नेहाधिक्यप्राधान्येन॥ कनिष्ठायाः स्नेहन्यूनत्वप्राधान्येन
॥ परोढायाः संगुप्तिप्राधान्येन॥ मुग्धाया इव कन्यकायाः सामान्यवनितायाधनप्रा
प्तिप्राधान्येनाष्टविधनायिकावर्णनमिति शेषः॥ प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखे रस्त्रे
रजस्रंगतंधृत्यानसृणामासितं अवसितं चित्तेन गन्तुम्युरः॥ गन्तुं निश्चितचेतसि प्रिय
तमे सर्वैः समं प्रस्थितं गन्तव्ये सति॥ जीवितप्रियसुहृत्सार्धः कथन्यज्यते॥ ८३॥ इति

॥१२॥

प्राचीनग्रन्थकारलेखनादग्रिमज्ञेदेशान्तरनिश्चितगमनेष्वेयसिप्रोष्यत्पतिकानव
मीनायिकाभवितुमर्हति॥ तथा हि॥ तस्याः प्रोषितपतिकाविप्रलब्धोत्कासुनान्तर्भावः
भर्तुः सन्निधिं वर्तित्वात्॥ न कलहान्तरि ता यामन्तर्भावः कलहाभावादनवमानि
पतितत्वाच्च॥ नापि खण्डिता यामन्तर्भावः॥ प्रियस्यान्योपभोगविहितस्यागमनाभा
वात्॥ प्रियायाः कोपाभावदर्शनाच्च॥ काकुवचनकातरप्रेक्षणदिस्त्वितान्तः पक्षपा
तदर्शनाच्च॥ नवासकसज्जायामन्तर्भावः॥ वारनियमाभावात्॥ सज्जीकरणाभाव
निर्वेदादिदर्शनाच्च॥ न स्वाधीनपति का यामन्तर्भावः॥ अग्रिमक्षणाएव सङ्गविच्छे
ददर्शनात्॥ न हि स्वाधीनपतिकायाः कदाचिदपि सङ्गविच्छेद इति सम्प्रदायः व्रजना
पिपतिः स्वाधीनपतिकृपानिरूप्यते॥ अन्यथा भर्तुरि स्वाधीनत्वमेव तस्या व्याहृत्यै
तनेहतथा भर्तुर्विदेशगमनात्॥ किंच निर्वेदाश्रुपातनिश्वासवनविहारदिमद
नमहोत्सवं व्यतिरेकदर्शनाच्च॥ नाप्यभिसारिकामन्तर्भावः॥ अभिसारोत्सवाभा

॥१२॥

स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुति पथं चेतः पथं दक्ष पथं काव्य न्यादपि तस्य मे सखि कथन्त स्या
स्तु भेदग्रहः ॥ ७२ ॥ परकीया स्वाधीनपति कायथा ॥ स्वीय्या स्सन्ति गृहे सरोरुह दशोया
सां विलासकृणात्काञ्चीकुण्डलहेमकङ्कुणभङ्गात्कारो न विश्राम्यति ॥ को हेतुः सखि क
नने पुरपथे सौधे सखी सन्निधौ भ्राम्यन्ती मपि वल्लभस्य पुरतो दृष्टिर्न मां मुञ्चति ॥
७३ ॥ सामान्यवनिता स्वाधीनपति कायथा ॥ सन्त्येवं पतिमतिरं मगदशोया सां सुधा
सागरश्रोतस्फुल्लसरोजसुन्दरचमत्कारा दशो विभ्रमाः ॥ चित्रं किन्तु विचित्रमनस्य
कलावैशद्यहेतौः पुनर्विजितं चित्तहरं प्रयच्छति युवामयेव किङ्कारणम् ॥ ७४ ॥ स्वय
मभिसरति प्रियमभिसारयति साभिसारिका ॥ अस्या श्रेष्ठा ॥ समयानुरूपभूषण
शंकाप्रज्ञानैः पुण्यकपसाहसादयः ॥ इति परकीयायाः ॥ स्वीयायास्तु सकृदेव क
मः ॥ मुग्धाभिसारिकायथा ॥ इतीविषुपागता सहचरी रात्रिस्सहस्ययिनी देवज्ञो
दिशति स्वनेन जलदः प्रस्थाने वलां शुभाम् ॥ वाचं माङ्गलकीं तनोति तिमिरस्तोमोपि

॥१३॥

स्यक्तानीतिरकारि किन्नभवतो हेतोर्मया दुःकृतम् ॥ अङ्गानां शतयातनं नयनयोः कोपिक्रमो
रोरवः कुम्भीपाकपराभवश्च मनसो युक्तं न्वयिष्यते ॥ ८७ ॥ सामान्यवनिता प्रोष्यत्यति
कायथा ॥ मुद्रा मुखे हि वलयाय भवद्वियोगमासाद्ययास्यति वहिस्सहसायदेतत् ॥ ३४ ॥
निगद्य विगलन्यनाम्बुधारावाराङ्गनाप्रियतमकूरयोर्वभार ॥ ८८ ॥ अहितकारिण्य
पिप्रिये हितकारिणी उत्तमा ॥ अस्या उत्तमेव चेष्टा ॥ तद्यथा ॥ पतिः सदनमागतः कु
चविचित्रितोरस्थलः प्रसन्नवचनामृतैरयमतर्पि वामभ्रुवा ॥ अचर्चिसुभगस्मित
युतिपटी ॥ रपङ्क इवैररुजिविलसद्विलोचनचमत्कृतैरम्बुजैः ॥ ८९ ॥ हिताहितकारि
णिप्रियतमे हिताहितचेष्टावती मध्यमा ॥ अस्यास्तु व्यवहारानुसारिणी चेष्टायथा ॥
कान्तेसागसिकम्बुकस्पर्शितयासाचीकृतग्रीवयामुक्ताः कोपकषायमन्मथशरकू
राः कदाश्चाङ्कुराः ॥ साकूते दरहास्केसरवचोमाध्वीकधारालसाप्रीतिः कल्पलतेवका
वनमहादानीकृता सुभ्रुवा ॥ ९० ॥ हिताहितकारिण्यपिप्रियतमेः हितकारिण्यधमा ॥ १

॥१३॥

एषैव निमित्तकोपना च एतत्प्रतिधीयते ॥ अस्यानिःकारणकोपत्वादधमेव चेष्टा ॥ तद्य
 था ॥ प्रस्थाने तवयः करोति कमलच्छायां मुखाम्भोरुहे श्रीखण्डद्रवधारया शिशिरया मार्गं
 पुनः सिञ्चति ॥ तस्मिन्प्रेयसि विदुमद्रवनदीरिङ्गतरङ्गभ्रमिभ्रान्तकान्तसरोजसदशाभ
 योदशाकुक्ष्यति ॥ ८१ ॥ विस्तारभियापत्येकमेतासा मुत्तममध्यमाधमभेदानोदाहता
 इति ॥ विश्वासविश्रामकारिणी सरवी तस्यामण्डनोपालम्भशिक्षापरिहारप्रभृतीनि क
 र्माणि ॥ मण्डनं यथा ॥ स्तनकनकमहीधरोपकण्ठे प्रियकरपल्लवसुल्लसत्यमोदम् ॥ रह
 सिमकरिका मिषाल्लिरवन्ती कमलमुखी कमलैः सरवीञ्जधान ॥ ८२ ॥ उपालम्भो यथा ॥
 सान्द्रध्वानेर्मुखरितदिशः श्रेण्यस्तोयदानां धारासारैर्द्धरणि वलयं सर्वतः ज्ञावय
 न्ति ॥ तेन स्नेहं वहति विपुलं मत्सरवी युक्तमेव त्वन्निस्नेहो यदसितदिदं नापमे विस्मया
 य ॥ ८३ ॥ शिक्षायथा ॥ सानन्दमालिवनमालिविलोकनाय निर्गन्धकुञ्जमिति किन्तु
 विचारयेथाः ॥ भ्रूकरिणो मधुलिहोरिव सेभ्रमन्ति रात्रौ पुनश्च पल्लवचञ्चुपुटाश्च केरा ॥ ८४

॥१४॥

॥८४॥ परिहासो यथा ॥ आश्रयारभितिलिखितासु निवेदयस्व कस्मिन्मोदशसु मूर्तिषु लोकाभ
र्तुः ॥ इत्यं सरवीजनवचः प्रतिपत्त्यसद्यः सीतास्मितद्युतिभिरुत्तरयाञ्चकार ॥८५॥ सरयाः
परिहासवत्प्रियस्यापि परिहासः ॥ भूतसंज्ञयादिशतितन्नि सरवीनवाभिरित्थं विहस्य मु
खैरिति भाषमाणे ॥ राधाचिराय दशनव्रणद्वयमानविम्वधरावदनमानमयाञ्च
कार ॥८६॥ प्रियस्य परिहासवत्प्रियाया अपि परिहासः ॥ दिव्यं वारिकथं यतः सुरधुनी
प्रोक्तौ कथं यावको दिव्यं तद्वि विलोचनं कथमहिर्दिव्यं सचांगेतव ॥ तस्माद्यत्त विधौ त्व
याद्यमुषितो हारः परित्यज्यतामित्थं शैलभुवा विहस्य लपितः शम्भुः शिवायास्तु
वः ॥८७॥ इत्युपापारया रङ्गमादूती ॥ तस्यास्संघटने विरह निवेदना सर्वसंयथा ॥
अञ्चतिरजनिरुदञ्चति मिरमिदं वंचति मनोभूतः ॥ उक्तं न त्यज युक्तं विरचय रक्तमन
स्तस्मिन् ॥८८॥ विरह निवेदनं यथा ॥ चक्रे चन्द्रमुखी प्रदीपकलिका धात्रा धरामण
लितस्यादैववशाद्दशापि चरमा प्रायस्तमुन्मीलति ॥ तदुमः शिरसानतेन सहस्रांश्री

॥१४॥

वात॥ अन्तस्तापदर्शनाच्चेति युक्तमुत्पश्यामः॥ लक्षणान्तु यस्याः पतिरग्निमक्षणे देशं
 तरं यास्यत्येव सा प्रोष्यत्यतिका॥ अस्या श्वेष्टा॥ काकु वचनकातैश्चेक्षणगमनविद्यो
 पदर्शनवेदसन्तापसम्मोहनिश्वासबाष्पादयः॥ मुग्धाप्रोष्यत्यतिका यथा॥ प्रा
 णेश्वरे किमपि जल्पति निर्गमाय क्षामोदरीवदनमानमयाञ्चकार॥ आलीपुन
 र्निभृतमेत्यलता निकुंजमुन्मत्तकोकिलकलस्वनमाततान॥ ८४॥ मध्याप्रोष्यत्य
 तिका यथा॥ गन्तुमिष्येवदतिनिश्चसितं नदीर्घभासीन्तवानयनयोर्जलमाविरा
 सीत्॥ आयुर्लिपिपठितुमेणदशः परन्तु भालस्थली किमुक्चस्समुपाजगाम
 ॥ ८५॥ प्रोढाप्रोष्यत्यतिका यथा॥ नायमुञ्चति सुभ्रुवामपितनुत्यागे वियोग
 ज्वरस्तेनायं विहिताञ्जलिर्यदुपते प्रच्छामि सत्यम्वद॥ ताम्बूलं कुसुमं पटीरमुद
 कं यदधुभिर्दीयते स्यादत्रैव परत्र तस्मिन् विषज्वालावलीदुःसहम्॥ ८६॥ पर
 कीयाप्रोष्यत्यतिका यथा॥ न्यस्तम्यन्तगमद्भिषादयुगलं भक्तिविमुक्तागुरो॥

॥१५॥

रेः करकमलयोर्द्वारतो वारितोपि स्वापंसात्वा पुनरुपतो दूरतो दत्तदृष्टिः ॥ तल्योपान्ते कनकचलयं
मुक्तमन्वेषयन्मादृष्टोदृष्टः पुनरपि मया पार्श्वे एव प्रसुप्तः ॥१०३॥ कामिनी विषयकपटपटुः
शठः ॥ यथा ॥ मोलौहामविधाय भालफलके व्यालिरव्यपत्रावलीं केसरभुजयोर्निधाय कु
चयोर्विन्यस्य मुक्तावलीम् ॥ विश्वासं समुपाज्जयन् प्रगदशः काञ्चीनिवेशललान्तीवीय
न्निमपाकरोति मृदुना हस्तेन वामभ्रुवः ॥१०४॥ आचारहानिहेतुः पतिरुपतिः ॥ यथा ॥ श
क्राश्च स्वलितेन यत्र नयनान्तेन नप्रेक्षते केसरध्वनिभरिभीतिचकितं नो यत्र वा श्लि
ष्यते ॥ नो वा यत्र शनैरलग्नदशनं विम्वधरः पीयते नो वा यत्र विधीयते च मणितंतत्किं
रतं कामिनोः ॥१०५॥ उपपतिरपि चतुर्धा ॥ परन्तु शठत्वं तत्र नियतं ॥ अनियताः परे ॥ वे
श्योपभोगरसिको वै शिकः ॥ यथा ॥ काञ्चीकलकणितकोमलनाभिकानिपारावतध्वनि
तचित्रितकण्ठपालिम् ॥ उद्गन्तलोचनचकोरमनकुरङ्गमासास्महेकमपि वारविलास
वत्याः ॥१०६॥ वैशिकस्तु उत्तममध्यमाधमभेदात्रिविधः ॥ दयितायाभ्यः प्रकोपेषुपचा

प ५

॥१५॥

रपरायणउत्तमः॥ यथा॥ चक्षुःप्रान्तमुदीक्ष्य पश्मलदशः शोणारविन्दम्रियं नोद्धेर्जस्यति
 नस्मितं वितनुते गह्वरातिवीदीनवा॥ तल्योपान्तमुपेत्य किन्तु पुत्रकभ्राजत्कपोलघुः कान्तः के
 वलमानतेन शिरसा मुक्तास्त्रजकुम्भति॥ १०७॥ प्रियायाः प्रकोपेऽथ कोपमनुरागं वानप्रकु
 टयति चेष्टया मनोभावं गह्वरातिसमध्यमः॥ यथा॥ आद्यद्यपि हास्यवर्जितमिदं लास्ये
 नवीतं वचो नैत्रं शोणसरोजकान्तिरपि कापि संप्रणीयताम्॥ मालायाः करणोद्य
 मोमकरिकारम्भः कुचां भोजयोर्धूपः कुंतलधोरणीषु सुदशः सामन्तनोदश्यते॥ १०८॥
 भयकपालज्जाश्रन्यः कामक्रीडायामरुतकृत्याकृत्यविचारोऽधमः॥ यथा॥ उदयति हरि
 यस्य नैवलज्जानचकरुणानचकोपिभीतिलेशः॥ वकुलमुकुलकोशकोमलाङ्गीपुनरपित
 स्य करेण पातयेथाः॥ १०९॥ मानिचतुरयोः शठएवान्तर्भावः॥ मानीयथा॥ वात्याकृतप
 रायणं तव वचो बज्रोपमेयं मनः श्रुत्वा वाचमिमां सपास्य विनयं व्याजादहिः प्रस्थिते॥ प्रा
 तवीतविलोकने परिहृताक्षपि विरत्तानने प्राणेशे निपतन्निहन्त रूपणा वामभ्रुवोदश्यः॥

तिः २

सं

॥१६॥

॥११०॥ वाक्चेष्टाव्यञ्ज्यसमागमश्चतुरः॥ वचनव्यञ्ज्यसमागमो यथा॥ तमोजयले हरिदन्तरा
लेकाले निशायास्तव निर्गतायाः॥ तटेन दीनानि कटे वनानां घटे तशातो दरिद्रस्सहायः॥१११॥
चेष्टाव्यञ्ज्यसमागमो यथा॥ कान्ते कनकजम्बीरं करे किमपि कुर्वति॥ आगारलिखिते भा
नो विदुमिदुमुखी ददौ॥११२॥ प्रेषितपतिरुपपत्तिर्वैशिकश्चेति क्रमेणोदाहरणानि॥ य
था॥ ऊरुरम्भादगपिकमलं शैवलं केशपाशो वक्त्रं चन्द्रोलुपितममृतं मध्यदेशो मण
लम्॥ गभीरूपो बलिरपि सरित्पल्लवः किञ्च पाणि र्यस्याः सा चेदुरसि न कथं हन्त स
न्तापशान्तिः॥११३॥ यान्त्यास्सरस्सलिलकेलिकुत हलाय व्याजा उपेत्य मयि वर्त्मनि वर्त्त
माने॥ अन्तःस्मितयुति च मत्कृतिरुक्तस्फुरन् रङ्गीकृतं किमपि वामदशः स्मरामि॥११४॥
अधतपरिपतन्ति चोलवन्धुं मुखितनकारमवक्रदृष्टिपातम्॥ प्रकटहसितमुन्नतास्य
विम्बपुरलुहशस्सरचेष्टितं स्मरामि॥११५॥ अनभिनायको नायकाभास एव यथा॥ श
न्ये सप्रनियोजिता वहुधा भङ्गिर्वनं निर्जनं पुष्पव्याजमुपेत्य निर्गतमथ स्फारीकृता

वि१

॥१६॥

कस्मिन्निक्षिप्यतां स्नेहस्तत्र तथा यथा न भवति त्रैलोक्यमन्धन्तमः ॥ ९०० ॥ स्फुरन् रस्यो भयनि
 स्स्यत्वात्तायकोपि निरूप्यते ॥ सच त्रिविधः ॥ पतिरुपपत्तिर्वैशिकश्चेति ॥ विधिवत्पाणिग्रहः ॥ यथा
 त्वम्पीयमयमयमुज्ज्वलिरसिस्निग्धानुधाशीकरांस्त्वम्भोगीन्द्रविलम्बसेकिमुफलाभोगैश्शाने
 र्वाजय ॥ त्वं स्वर्वा हि नि किञ्च सिञ्च सलिलैरङ्गे शिशोषमेस्मेयं शैलसुता कठोरमहसः का
 न्नापथिक्ताम्यति ॥ ९०० ॥ अनुकूलदाक्षिणधृष्टशठभेदोत्पत्तिश्चतुर्धा ॥ सार्वकालिकपरा
 पुरवत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः ॥ यथा ॥ पृथिव्यं भवको मलादिनमणे त्वं शैत्यमङ्गी
 कुरु त्वं वर्त्मनूलघुतां प्रयाहि पवनत्वश्चैदमुत्सारय ॥ सान्निध्यं श्रयं दण्डकावनिगिरे
 निर्गन्धमार्गाद्वहिस्सीतासौ विपिनं मया सह यतो निर्गन्तुमुत्कण्ठते ॥ ९०१ ॥ सकलनायिका
 विषयकसमसहजानुरागो दक्षिणः ॥ यथा ॥ एतत्पुरः स्फुरति पद्मदशां सहस्रमक्षिद्रयं
 कथय कुत्र निवेशयामि ॥ इत्याकलय्य नयनासुरहे निमीत्यरोमाच्चितेन वपुषा स्थितमच्युतेन
 ॥ ९०२ ॥ भ्रयोनिः शङ्कदोषोपि भ्रयोनिवारितोपि भ्रयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः ॥ यथा ॥ बहो ह

कुरु विः

॥१७॥

न५

विदो विटः॥ यथा॥ आयातः कुमुदेश्वरो विजयते सर्वेश्वरो मारुतो भृङ्गः स्फूर्जति भैरवो न
निकटं प्राणेश्वरो मुञ्चति॥ एते सिद्ध रसाः प्रसून विशिखो वैद्योऽनवद्यो त्सवो मानव्या
धिरसौ कशोदरिकथन्ते चेतसि स्थित्यति॥ ११८॥ सन्धानचतुरश्वेटकः॥ यथा॥ साच
न्यसुन्दरमुखी सचनन्दस्तुर्देवान् निकुञ्जं भवनं समुपाजगाम॥ अत्रान्तरे सहचर
स्तरणौ कठोरे पानीयपानकपटे सरः प्रतस्थे॥ ११९॥ अङ्गादि वै कत्वे हसिकारी वि
दूषकः॥ यथा॥ आनीय नीरजमुखी शयनोपकण्ठमुत्कलिठतोऽस्मिन् कुचकञ्चुकमो
चनाय॥ अत्रान्तरे मुकुरकारि विदूषकेन प्राप्तस्तनस्तुरुणकुटुक एतनादः॥ १२०॥
स्वेदः स्तम्भो यरो माञ्चः स्वरभङ्गोऽपवेपथुः॥ विवर्णमशुप्रलय इत्यष्टौ सात्विकाः
स्मृताः॥ यथा॥ भेदो वाचि दशोर्जलं कुचतटे स्वेदः प्रकम्प्यो धरे पाण्डुर्गण्डतटीव पुः पु
लकितं लीलं मनस्तिष्ठति॥ आलस्यं नयनश्रियश्चरणयोस्साम्भः समुज्जमते त
त्किं राजपथे निजामधरणीपालोऽमालो कितः॥ १२१॥ रतिर्हसश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो

य

॥१७॥

प्रयत्नया ॥ जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायी भावाः प्रकीर्तिताः ॥ १२२ ॥ २ तिष्ठायी भावः भ्रू
रः ॥ सचद्विविधः ॥ समोगो विप्रलम्भश्च ॥ समोगो यथा ॥ वियति विलोलितजलदस्वलति
वियुञ्जलतिरूजतिकपोतः ॥ निपततितारकाततिरालोलतिवीचिरमरवाहिन्याः ॥ १२३ ॥ वि
प्रलम्भो यथा ॥ प्रादुर्भूतेन वज्रलधरे त्वत्पद्मं द्रष्टुकामाः प्राणाः पङ्केः रुहदलदशः क
ण्ठदेशं प्रयान्ति ॥ अन्यत्किं स्वातवमुखविधुं द्रष्टुमुदीयगन्तुं वक्षः पक्षं सरसविसिनीप
ल्लवस्यल्ललेन ॥ १२४ ॥ विप्रलंभे वाभिलाषचिन्तास्मृतिगुणकीर्तनोद्देगप्रलापोन्माद
व्याधिजडतानि धनानि दशाभवन्ति ॥ तत्र सङ्गमेच्छाभिलाषः ॥ यथा ॥ तस्यां सुतनुसर
स्यां चेतो नयनंच निःपतितम् ॥ चेतो गुरु विनिमग्नं लघुनयनं सङ्घतो भ्रमति ॥ १२५ ॥
सन्दर्शनसन्तोषयोः प्रकारजिज्ञासाचिन्तनम् ॥ मया विधेयो मुकुरद्यतस्मिन्कुञ्जोपकण्ठकल
कण्ठनादः ॥ राधामधो विभ्रममावहन्ती कुर्वीतनेत्रोत्पलतोरणानि ॥ १२६ ॥ प्रियाश्रितचेश
पुढो धितसंस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः ॥ यथा ॥ रामोलक्ष्मणदीर्घदुःखचक्रितो नाविः करोति व्य

॥१८॥

थांश्वासंनो ह्यत रंज हा तिस लिखं धत्ते न वाच क्षुधि ॥ वा ह्या वर्त्त विवर्त्त मान दहन क्रूरै रनक्र-
ज्वरैः क्षामः किन्तु विदेहराज तनयां भूयोर एव वर्त्त ते ॥१२७॥ विरह कालीन कान्ता विषयक
प्रशंशा प्रतिपाद नं गुण कीर्त्तनं यथा ॥ स्पर्शस्ति न तट स्पर्शो वीक्ष्य तं वक्र वीक्षणम् ॥ त-
स्याः केलिकथा लाप समयः समयः सखे ॥१२८॥ काम क्लेश जनित सकल विषय के हे यता
ज्ञान मुद्गेगः ॥ गरलू डु म कन्द मिनु विम्वं करुणा वारिज वारणे वसन्तः ॥ रजनी स्मर भूपतेः
कृपा स्वी करणी ये किमतः परं विधातुः ॥१२९॥ प्रिया श्रित का ल्पनिक व्यवहारः प्रलापः ॥
कल्पनायाः कारण मन्तः कर ए विक्षेपः ॥ तस्य च निदान सु त्कण्ठा ॥ यथा ॥ अद्विसं वीक्षणं
चक्षुरद्विसंमिलितं मनः ॥ अद्विसं स्पर्शनं पाणि रघमे किङ्क रिष्यति ॥१३०॥ ओत्सु क्य सन्ताप
दिकारित मनो विषय्या स स मु प्रिया श्रित वथा व्यापार उन्मादः ॥ व्यापारः कायिको वाचिकः ॥
कायिको यथा ॥ प्रतिफल मम तांशोः प्रेक्ष्य कान्तो मगा द्या मुख मिति परिहासं कर्तुं मभ्यु-
द्युतोः भूतः ॥ अथ शिथिलित वाचो मान माशंक्य तस्याः स्पर्शति पुलक भाजा पाणि पङ्के

॥१८॥

दृश्यः॥ ताम्बलाहरणबलेनविहितौव्यक्तौचवत्सोरुहोएतेनापिनवेत्तिइतिक्रियतायत्ने
नसंज्ञास्यति॥११६॥ नचनायिकायाइवनायकस्येतेभेदास्सनीतिवाच्यम्॥ तस्याश्रवस्था
भेदेनभेदास्तस्यचस्वभावभेदेनभेदाइतिविशेषात्॥ अनुकूलत्वंदक्षिणत्वंधृष्टत्वंश
ठत्वमितिचत्वारएवनायकस्यस्वभावाइतिअन्यच्च॥ अवरस्थाभेदेनयदिनायकस्य
भेदस्यातदोक्तविप्रलब्धखण्डितादयोनायकास्वीकर्तव्याः॥ तथाच॥ सङ्केतव्यव
स्थायांस्त्रीणामनागमनेचासम्प्रदायात्॥ अन्यसमागमशङ्काधर्तत्वंवान्यसम्भो
गविहितत्वंवानायकानांनतुनायिकानांताःप्रतितदुद्भावनेरसाभासापत्तेरितियुक्त
मुत्पश्यामः॥ तेषाञ्चनर्मसचिवःपीठमर्दविटचेटकविदूषकभेदाश्चतुर्धा॥ कुपितस्त्री
प्रसाधकःपीठमर्दः॥ यथा॥ कोयङ्गोपविधिःप्रयत्नकरुणागर्भंवचोजायतांपीयू
षद्रवदीर्घिकापरिमलैरामोदिनीभेदिनी॥ आस्तांवास्पृह्यालुलोचनमिदं व्यावर्तय
न्तीसुहृदस्यैकप्यसितस्यसुन्दरितपोरन्दानिवन्दामहे॥११७॥ कामकेलिकलाको

॥१९॥

रसिजं विलिखे नखेन दन्तं ददं दशनेन दशे दकस्मात् ॥ इत्थं पटे विलिखितं दयितं म्विले
क्यवालापुरे वनजहार विहारशकुम् ॥१३६॥ साक्षादर्शनं यथा ॥ चेतश्चञ्चलतां त्यज प्रि
यसखि व्रीडेन मां पीडय भ्रातर्मुञ्च दृशौ निमेष भगवन् कामसङ्गं सम्यताम् ॥ वर्हमूर्ध
निकर्णयोः कुवलयम्वंशं दधानः करे सोयं लोचनगोचरो भवति मे दामोदरस्सुन्दरः ॥
१३७॥ तातो यस्य गणेश्वरः क विकृलालङ्कारचूडामणिर्दृशो यस्य विदेहभस्सुरस
रिक्लोलकिर्मीरिता ॥ सेयं येन स्वकेन तेन कविना श्रीभानुना योजिता वाग्देवी श्रुति
पारिजातकुसुमस्पृक्षा करीमञ्जरी ॥१३८॥ इति श्रीमद्भानुदत्त मिश्रेण प्रकाशितार
समञ्जरी समाप्ता ॥ श्रीरक्त ॥ विक्रमार्क नृपतेर्गतेऽब्दे नागवाणगजभूमि १८५८
सम्मिते ॥ आश्विने च वैलेपे कैलिरवद्भानुनोदितरसारिमञ्जरीम् ॥१॥ श्रीर्जयति ॥

कुवलयदत्तके ३

सीतायाम् इति शेषः

॥१९॥

रहे ॥ १३१ ॥ वाचिको यथा ॥ किं रे विधो मगदशो मुखमक्षितीयं किं कञ्जरप्यसि दगम्बुज
मन्यदेव ॥ भृङ्गारमावहसि भृङ्ग-तनुर्नतादकृ कर्माणि धिक् पुनरीदशमीक्षणीयम्
॥ १३२ ॥ मदनवेदना समुत्थसन्तापकाश्यादिदोषा व्याधिः ॥ यथा ॥ कोरलं विशिखरवाम
ने निवसतिः कामस्य तस्या अपि भ्रूवल्लीनयनाञ्चलं मनसिते वासस्समुन्मीलति ॥ इत्थं सा
म्यविधौ तयोः प्रभवति स्वामिंस्तथा स्मिततां तन्वाना तनुतां क्रमादनुतां नैषायथागच्छति ॥
१३३ ॥ चिरव्यथा विकारमात्रवेद्यजीवनावस्था जडता ॥ यथा ॥ पाणिनिश्चलकङ्कः एतन्नत
टी निःकम्पमानां श्रुकादृष्टिर्निश्चलतारका समभवन्ति स्ता एव कङ्कः एतन्म ॥ कश्चिन्नाप्यित
या समं कशतनोर्भेदो भवेन्नो यदित्वन्नामस्मरणेन कोपि पुनरुकारं भस्समाज्जते ॥ १३४
स्वप्नचित्रसाक्षाद्देन दर्शनं त्रिधा ॥ स्वप्नदर्शनं यथा ॥ मुक्ताहारं न च कुचगिरेः कङ्कः ए
नैव हस्तात्कणात्स्वर्णाभरणमपि वानीतवानैव तावत् ॥ अथ स्वप्ने वकुलमुकुलाभरण
एवं संदधानः कोयं चैरोहदयमहरत्तचित्तलपतीमः ॥ १३५ ॥ चित्रदर्शनं यथा ॥ मीवीं हरेडु